

УДК 37-054.7(477):316.752

DOI: 10.24144/2218-5348.2018.2(18).38-47

Купар Д.М.,
кандидат історичних наук, викладач
кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(м.Ужгород, Україна)

ОСВІТА ЯК ЦІННІСТЬ У КОНТЕКСТІ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

У статті подається аналіз міграційних процесів в Україні крізь призму ціннісного сприйняття освіти. Особлива увага приділяється висвітленню міграції студентської молоді за кордон та факторів, що її спричиняють. Досліджується роль освіти для розвитку окремої особистості та системного духовного оновлення суспільства.

Ключові слова: *освіта, система цінностей, міграція, ринок праці.*

Deep economic and social crises that affected Ukraine causes a great outflow of young people abroad and education plays a very important role in these processes. Initiative and creative youth goes abroad in search of the best opportunities for self-realization. The current situation is paradoxical, since the most initiative stratum of the population, which is essential for radical transformations in the country, emigrates in search of better opportunities abroad. Competitiveness of Ukraine in the world education market is not yet high.

Students must be equipped with knowledge and skills which are needed to participate effectively as members of society and contribute towards the development of shared values and common identity. But the value of education is reduced by the huge mismatch between our educational system and the job skills employers need. After graduating from the university, graduates often do not possess knowledge and skills that are necessary for recruitment. Very often a priori work experience and a certain personal qualities are more important than a diploma.

Therefore, a great number of young people after graduating from the university move abroad as low-skilled labor because of higher wages than in Ukraine. Many school graduates do not even continue their studies as they are involved in labor migration by their parents. Education should become one of the main means of system transformation and spiritual revival of the Ukrainian society.

Man and society cannot exist without values. It is the value system that forms the spiritual platform for development of each individual, and society as a whole. Education provides individual freedom and empowerment. High-quality education develops critical thinking, promotes self-organization and responsibility. These qualities are so important for Ukrainian society. This is the reason why the experience of European countries of creation a system based on multiculturalism and high professionalism is so valuable for Ukraine.

Key words: *education, system of values, migration, labor market.*

Людина і суспільство не можуть існувати без системи цінностей. Саме вона формує духовну платформу, яка дозволяє розвиватися, як окремій особистості, так і суспільству в цілому. Проблема комплексного відродження держави, яка постала перед українським соціумом у XXI столітті, полягає не тільки у відновленні економіки і реформуванні політичної сфери, але насамперед у духовному відродженні країни і народу.

Освіта є тією сферою, де формується світогляд і розвиваються життєві імперативи особистості і суспільства назагал. Саме якісна освіта є джерелом критичного мислення, сприяє саморозвитку та організації, які є необхідними у кризовому суспільстві, яким на сьогоднішній день є Україна. У цьому контексті досвід європейських країн, які вибудували систему, що ґрунтується на мультикультуралізмі і високій професійності, є актуальним для України. Проте не варто забувати і той факт, що на сьогоднішній день Європа також є кризовим суспільством і потребує перегляду власної ціннісної платформи.

Метою дослідження є аналіз місця освіти у міграційних процесах, які проходять в Україні на сучасному етапі. В ході дослідження нами були вивчено статистичні дані Євростату, Державної служби статистики, дослідження аналітичного центру CEDOS, результати соціологічних досліджень на Закарпатті, а також численні статті і публікації, які стосуються зазначеної проблеми.

На сьогоднішній день трудова міграція з України є однією з найважливіших проблем, які спричиняють цілий комплекс негативних явищ у суспільстві. За три роки – з 2013 по 2016 – кількість економічно активного населення віком від 15 до 70 років в Україні скоротилася з майже 21 млн до 18 млн. За цей період чисельність штатних працівників зменшилася на 2 млн, а самозайнятих – на 2,5 млн. Взагалі серед населення економічно активна частка наразі не досягає 50%. За експертними оцінками, сьогодні за кордоном працюють до 5 млн українців. Найчастіше вони від'їжджають до Польщі, Чехії та Угорщини. Міжнародна організація з міграції оцінює можливе потенційне збільшення кількості міжнародних трудових мігрантів у короткостроковій перспективі на 41%. Серед потенційних трудових мігрантів майже половина – віком від 18 до 29 років. Саме серед таких молодих людей

кількість довгострокових трудових мігрантів, які вирішили не повертатися до України, є майже вдвічі більшою, ніж серед людей віком від 45 до 65 років [6].

За даними Євростату, у 2014 році до ЄС задокументовано виїхали (отримали перший дозвіл на проживання) 291,4 тис. українців, це на 87% більше від середньої річної кількості українських мігрантів у 2010–2013 роках. У 2015 році виїхали вже 455,6 тис., це на 192% перевищує середній показник довоєнних років [1]. Тенденція еміграції за кордон особливо посилилася після початку військових дій на сході країни.

На Закарпатті історія трудової міграції починається ще з середини XIX століття. Тенденція до виїзду за кордон для працевлаштування та навчання тільки посилюється в останні роки. Основними країнами-реципієнтами закарпатських трудових мігрантів є Італія, Іспанія, Португалія, Німеччина, Греція, Туреччина, Чехія, а також більшість країн, з якими Україна має спільні кордони, насамперед Російська Федерація і Польща. Тривалість міграцій до країн-сусідів триває від 1 до 6 місяців, у той час як перебування в Іспанії, Португалії, Італії становить 1–2 роки.

Переважає більшість трудових мігрантів працюють за кордоном на будівництві, важких сільськогосподарських роботах, що здебільшого пов'язані зі збором врожаю, у домашньому господарстві, у сферах торгівлі й сервісу. Значні масштаби трудової міграції населення за кордон спричиняють негативний вплив на соціалізацію дітей у більшості сімей заробітчан, які не мають можливості виконувати свої батьківські обов'язки, що призводить до багатьох негативних наслідків: ментальних розладів, руйнування сімейних стосунків, соціального сирітства [8].

«Ланцюговий характер» трудової міграції сприяє тому, що вдале працевлаштування одного мігранта нерідко тягне за собою міграцію всіх його родичів і знайомих. Досить поширеною стає практика, коли діти після закінчення школи приймають рішення не продовжувати навчання в Україні, а виїжджають у пошуках роботи у сусідні держави. Особливо поширеним це явище є у слаборозвинених в економічному плані регіонах краю. У таких випадках освіта не тільки не розглядається як потенційно вигідне капіталовкладення, але і нівелюється у своєму ціннісному значенні для особистості.

Протягом останніх років дедалі яскравіше простежується тенденція виїзду молоді для здобуття чи продовження освіти за кордоном. Число українців, які навчаються в іноземних університетах станом на 2015/2016 навчальний рік становило 66 668 осіб. Серед найбільш бажаних для навчання країн, як і раніше, залишаються Польща, Німеччина, Росія, Канада, Італія, Чехія, США, Іспанія, Австрія, Франція та Угорщина. Динаміка зростання з 2009 по 2016 роки сягнула 176%. Приріст за 2015 – 2016 рр. становить майже 20%, або ж 10 934 осіб. Причому 2/3 цього приросту склали саме українці, які

навчаються в польських університетах. Вони показали найбільш стрімке збільшення як в абсолютному, так і відносному показниках, – з 22 833 до 30 041 особи (майже 32%). Також значний відносний та абсолютний приріст українських громадян на студіях демонстрували канадські, словацькі та італійські університети.

Приріст українських студентів у російських університетах дещо сповільнився, їх кількість зросла трохи більше, ніж на тисячу осіб. Таке зростання є результатом вимушеної міграції українців вступного віку з тимчасово непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей до Росії.

У загальній кількості студентів, які навчаються не у країнах свого громадянства, українці становлять трохи більше, ніж соту частину. Аналіз кожної країни призначення дозволяє визначити, наскільки важливими для неї є саме українці. Вже традиційно частка українців серед іноземних студентів Польщі є доволі відчутною – у 2015/2016 році вона склала 57%. У решті країн українці значно поступаються іншим студентським діаспорам. Наприклад, в Росії українських студентів значно менше, ніж студентів з країн Центральної Азії. Чехія та Угорщина, хоча й приваблюють чимало українців, є більш бажаними для молоді з балканських країн. Водночас у Словаччині українці поступово виходять у лідери.

Кількість українських громадян, які навчалися за кордоном на PhD-програмах у 2015/2016 навчальному році, становила 1600. У Швейцарії та Чехії кількість українців, які здобувають PhD, збільшилась удвічі за останні вісім років. Німеччина, яка має найбільше українських аспірантів, за ці роки збільшила їх кількість на 20%. У Польщі зростання протягом останніх трьох років становить 40% [9].

Однією з причин, яка мотивує молодь їхати на навчання за кордон, не завжди є якість освіти. Українські студенти швидше керуються бажанням отримати диплом європейського зразка з метою залишитися у країні перебування. Це підтверджує той факт, що серед значної кількості студентів, які навчаються у Польщі, багато з них обирають приватні заклади, які не мають високих рейтингів. Українські випускники європейських вишів прагнуть працевлаштуватися за кордоном, і не обов'язково відповідно до набутої кваліфікації, головне, щоб оплата праці була вищою, ніж в Україні. Іншим вагомим чинником їхати навчатися за кордон є бажання возз'єднатися з родиною, яка уже кілька років перебуває там на заробітках [5].

Якість освіти в Україні, яка часто піддається критиці як з боку експертів, так і пересічними членами суспільства, також є тим чинником, який змушує молодь мігрувати. Багато випускників вирушають за кордон саме у пошуках якісної вищої освіти. Головними проблемами українських вищих навчальних закладів є не стільки корупція, скільки нівелювання

цінності освіти. Плагіат, списування, низький рівень підготовки педагогічних кадрів стали звичним явищем у системі вищої освіти України. Звісно, якість освіти різниться залежно від конкретного навчального закладу, але загальна картина відображає ряд негативних тенденцій. Університет повинен формувати особистість в інтелектуальному і духовному вимірі, прищеплювати високу мораль і прагнення до самовдосконалення, патріотизм і відчуття відповідальності. На жаль, реальна картина є часто протилежною. Це є наслідком загальної духовної кризи українського соціуму і сигналом для комплексної реформи вищої освіти в Україні, зміни підходу до освіти, переосмислення її ролі й значення для суспільства та держави.

Ситуація, яка склалася, є парадоксальною, оскільки найініціативніший прошарок населення, який є необхідним для кардинальних перетворень у країні, емігрує у пошуках кращих можливостей за кордоном. Конкуренентоздатність України на світовому ринку освіти поки не є високою. Якби випускники поверталися додому після закінчення навчання, то можна було б з впевненістю стверджувати, що навчання за кордоном сприяє підвищенню професійності через вивчення іноземних мов та набуття нових навичок, проте не так багато молодих людей повертається додому. Саме мотивація до повернення молоді з-за кордону в Україну має стати пріоритетним завданням для керівництва нашої держави. Приклад Японії, Китаю, Сінгапуру показує, що молоді люди виїжджають і повертаються, і це позитивно позначається на розвитку країни.

Іншою вагомою проблемою є непристосованість української освіти до ринку праці. Для прикладу, канадська система освіти характеризується великою кількістю програм, орієнтованих на отримання практичних професійних навичок. Це програми від одного до трьох років, які дають конкретну спеціальність і документ про освіту. Відмінна риса цих програм у тому, що вони фактично орієнтовані на попит ринку праці і дають практичні навички й досвід завдяки стажуванню, яке включається у програму навчання. Перевантаження навчальних планів зайвими дисциплінами, які не дають можливості студентам зосередитися на вивченні необхідних предметів, також часто штовхає студентів у закордонні навчальні заклади, оскільки там кількість дисциплін є меншою.

Вже сьогодні в Україні більшість компаній не в змозі закрити власні вакансії в запланований ними термін. При цьому якщо раніше потрібно було довго підбирати персонал зі специфічними та унікальними навиками, то зараз не вистачає робітників зі звичайним набором кваліфікацій. В Україні також найвищий рівень плинності кадрів в Європі - за рік кожен п'ятий робітник звільняється, і через це підприємства вимушені знову шукати нових людей. Тому українські компанії вже зараз називають дефіцит кадрів критичним. Погіршує ситуацію активне переманювання та залучення

робітників з України іншими державами. За даними Державного комітету статистики, 71% українських трудових мігрантів головною причиною міграції назвали низьку зарплату в Україні.

За словами голови Ради Федерації роботодавців України Дмитра Олійника, в Україні кадровий голод вже загрожує національній безпеці. Ситуація ще більше почала ускладнюватися після введення безвізового режиму з ЕС. Сусідні країни намагаються сповна використати компетенції українських робітників. Україна інвестує в їх навчання, але люди величезним потоком переїжджають за кордон для працевлаштування [6].

За інформацією Державної служби зайнятості, 51 % української молоді працює не за фахом [4]. Причиною такої статистики є часто необдуманий вибір майбутньої спеціальності та непристосованість вищої освіти до ринку праці. 65% українців, які працюють за спеціальністю, хочуть змінити професію. При цьому 32% українців узагалі не працювали за спеціальністю, а 15% – мали такий досвід, однак змінили роботу. Тобто майже половина жителів України не знайшла собі місця в професії, яку опанувала в університеті. Якщо в Україні майже половина населення працює не за спеціальністю, то в Німеччині – лише 10%. При цьому 21% опитаних не працюють за спеціальністю, бо вона їм не подобається, 43% – через низьку заробітну плату [10].

Стів Джобс стверджував: «Є тільки один спосіб виконати велику роботу – полюбити її. Якщо ви до цього не дійшли, почекайте. Не беріться за справу. Нехай спочатку серце підкаже її вам». На прикладі цієї геніальної людини можна зрозуміти наскільки важливим є правильний вибір свого фаху, адже інноваційність і креативність, які так цінуються у сучасному світі, проявляються тільки у тій сфері, яка є цікавою для людини і, як результат, може стати джерелом матеріального забезпечення.

У багатьох західних державах вибір університету і майбутньої спеціальності є дуже важливим. Для прикладу, у Німеччині в університети вступають у 18-19 років. Останній рік навчання в гімназіях присвячений безпосередньо підготовці до вступу. За схожим принципом діє система освіти у Великобританії. З 16 до 18 років учні навчаються за програмою *Advanced Level*, що складається з 4-5 профільних предметів, яких вимагає обраний ними університет. В Україні підхід до вищої освіти є дещо іншим, часто необдуманим. У багатьох випадках вибір роблять батьки, а не майбутні студенти, що згодом стає перешкодою для останніх у процесі навчання. Освіта покликана розвивати особистість і розкривати її потенціал. У разі, якщо обрана спеціальність не відповідає природним нахилам і зацікавленностям студента, навчання стає просто втратою часу і так званім “*brain waste*”.

Іншим вагомим аргументом, який значно знецінює освіту, є невідповідність навчальних програм вимогам часу. Після закінчення

університету випускники часто не володіють потрібними знаннями і навичками, які є необхідними для прийому на роботу. І, зрештою, складається ситуація, коли вирішальну роль при працевлаштуванні відіграє попередній досвід роботи, певні особисті якості, а не диплом.

Освіта – це не просто інформація чи певна кількість умінь та навичок, це, в першу чергу, ставлення людини до себе і до світу, спосіб комунікації та вміння вирішувати складні завдання. Це процес трансформації і усвідомлення того, що є речі, заради яких варто жити, є щось більше від власного «я». Освіта повинна сприяти формуванню ціннісних та духовних орієнтирів, які би допомагали молодій людині усвідомити власну гідність та права і навчитися шанувати права та гідність інших. Ці якості є надзвичайно важливими у сучасному спонтанному і глобалізованому світі.

Усьому світу відомо, що Японія здійснила прорив з епохи Мейдзі в еру комп'ютерної революції завдяки двом ключовим факторам — освіті та науково-технічному прогресу. Населення Японії становить 2,6% населення Землі, у цій країні майже повністю відсутні природні ресурси, і при цьому вона досягла такого рівня розвитку, що на частку її економіки припадає 10% світової економічної потужності. Японія вміло пристосувала всю систему освіти до потреб виробництва в умовах науково-технічної революції. Досвід інших держав є показовим і очевидним. Це на словах розуміє і політична еліта України. На думку Президента України П. Порошенка, освіта – це ключ до майбутнього України [7]. Саме в середовищі освіти має формуватися нове покоління, покликане здійснити глибинні трансформації у державі. Освіта має прокласти цей шлях від консумеризму до серйозного переосмислення цінностей.

У пошуку орієнтирів ми часто звертаємося до досвіду західних країн. Західна цивілізація асоціюється з високою культурою праці, раціональністю, толерантністю, чіткою політичною та соціокультурною організацією. Проте, на думку Ярослава Грицака, на сьогоднішній день Європа відійшла від своєї християнської ціннісної планформи, страждає від консумеризму і, перебуваючи у стані кризи, також «не має іншого виходу, як повернутися до серйозних розмов про цінності». Тобто, залучення певних моделей західної системи освіти не дасть позитивних результатів без її ціннісного переосмислення і створення необхідних умов для розвитку на державному і регіональному рівні.

Український народ за століття своєї боротьби за самозбереження створив глибоку духовну спадщину, яка обов'язково повинна бути переосмисленою і відродженою. Проте ці процеси неможливі без належної фінансової підтримки як з боку держави, так і з боку місцевих громад. До прикладу, митрополит Андрей Шептицький був не тільки духовним лідером, але і активним меценатом та інвестором в економіку західноукраїнських

земель у першій половині ХХ століття. Він дотримувався позиції, що неможливо розвивати культуру, не розвиваючи господарство. Він активно розвивав господарську освіту, зокрема заснував кооперативні ліцеї та 6 спеціалізованих гімназій для дітей-сиріт та для талановитих дітей, створив окремий соціальний фонд для стипендій для здібної молоді, організував близько ста експериментальних сільських шкіл у садівництві та городництві на Галичині, Прикарпатті й Волині. А. Шептицький у центрі економіки ставив людину, не бажання максимального фінансового прибутку, а особливий дар творчості, що генетично закладений у кожній особистості. Для митрополита показником реального прибутку був всебічний розвиток людини і суспільства, реалізація здібностей та мистецтво громадської співпраці [2]. Такий підхід до розуміння освіти може стати ключем до трансформації всієї системи суспільних відносин у країні.

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити висновок, що на сьогоднішній день в Україні склалася ситуація, коли через системну суспільну кризу відбувається масовий відтік молодих людей за кордон, і освіта відіграє дуже важливу роль у цих процесах. Частка ініціативної та творчої молоді вирушає за кордон у пошуках кращих можливостей для самореалізації. Інші вирушають на заробітки вже після закінчення університету на низькокваліфіковану роботу через вищу оплату праці, ніж в Україні. Багато випускників шкіл навіть не продовжують навчання, а долучаються до трудової міграції за прикладом батьків. Освіта повинна стати одним із механізмів системного переформатування і духовного відродження українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Statistics on authorisations for non-EU citizens to reside and work in the EU // Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Statistics_on_authorisations_for_non-EU_citizens_to_reside_and_work_in_the_EU#Single_procedure_for_non-EU_citizens_to_reside_and_work_in_the_EU (дата звернення: 08.11.2018)
2. Ворон Б. 10 правил бізнесу від Андрея Шептицького // День: електрон. версія газ. 28.08.2015. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/10-pravyl-biznesu-vid-andreya-sheptyckogo?fbclid=IwAR0E8w07-bc2H1gKMPVdz649XEQmdwVwGQ8kdyWIRHzrIAivs64hitUv0-A> (дата звернення: 10.11.2018)
3. Грицак Я. Європа – це криза // Часопис «Ї». 24.09.2018. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2018/Hrytsak_europa-ce-kryza.htm (дата звернення: 15.11.2018)

4. Демографічна та соціальна статистика // Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 15.11.2018)
5. Капіца Б. Декілька міфів про навчання за кордоном // День: електрон. версія газ. 20.11.2017. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/blog-lshzh/dekilka-mifiv-pro-navchannya-za-kordonom> (дата звернення: 09.11.2018)
6. Міграція з України зростає і наближається до критичної // Радіо НВ. 07.04.2018. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/mihratsija-z-ukrajini-zrostaie-i-nablizhajetsja-do-kritichnoji-2462687.html> (дата звернення: 15.11.2018)
7. Порошенко назвав реформу освіти "ключем до майбутнього" України // Дзеркало тижня: електрон. версія газ. 05.09.2017. URL: https://dt.ua/UKRAINE/poroshenko-nazvav-reformu-osviti-klyuchem-do-maybutnogo-ukrayini-253197_.html (дата звернення: 10.11.2018)
8. Рюль В. Специфіка закарпатської транскордонної трудової міграції та соціальних процесів, пов'язаних з нею // Наук. вісн. Ужгородського університету. Серія: Педагогіка, соціальна робота, 2012. Вип. 24. С. 144-148.
9. Стадний Є. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи // Аналітичний центр CEDOS. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy> (дата звернення: 08.11.2018)
10. Судакова Н., Мегединюк М. Чому диплом не допомагає знайти роботу? // STUDWAY. 20.05.2016. URL: <https://studway.com.ua/diplom-ne-dopomagaie/> (дата звернення: 11.11.2018)

REFERENCES

1. Statistics on authorisations for non-EU citizens to reside and work in the EU // Eurostat. Retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Statistics_on_authorisations_for_non-EU_citizens_to_reside_and_work_in_the_EU#Single_procedure_for_non-EU_citizens_to_reside_and_work_in_the_EU (accessed: 08.11.2018)
2. Voron B. 10 pravyl biznesu vid Andrey Sheptytskoho [10 business rules from Andrey Sheptytsky] // Den 28.08.2015. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/10-pravyl-biznesu-vid-andreya-sheptyckogo?fbclid=IwAR0E8w07-bc2H1gKMPVdz649XEQmdwVwGQ8kdyWIRHrIAivs64hitUv0-A> (accessed: 10.11.2018)
3. Grytsak Y. Yevropa – tse kryza [Europe is a crisis] // Magazine «Yi». 24.09.2018. Retrieved from: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2018/Hrytsak_europa-ce-kryza.htm (accessed: 15.11.2018)

4. Demografichna ta sotsialna statystyka [*Demographic and social statistics*] // State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed: 15.11.2018)
5. Kapitsa B. Dekilka mifiv pro navchannya za kordonom [*Several myths about studying abroad*] // Den. 20.11.2017. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/blog-lshzh/dekilka-mifiv-pro-navchannya-za-kordonom>(accessed: 09.11.2018)
6. Migratsiya z Ukrayiny zrostaye i nablyzhayetsya do krytychnoyi [*Migration from Ukraine becomes critical*] // NB Radio. 07.04.2018. Retrieved from: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/mihratsija-z-ukrajini-zrostaje-i-nablyzhajetsja-do-kritichnoji-2462687.html> (accessed: 15.11.2018)
7. Poroshenko nazvav reform osvity “klyuchem do majbutnyogo Ukrayiny” [*Poroshenko called the education reform “a key to the future of Ukraine”*] // ZN. 05.09.2017. Retrieved from: https://dt.ua/UKRAINE/poroshenko-nazvav-reformu-osviti-klyuchem-do-majbutnogo-ukrajini-253197_.html (accessed: 10.11.2018)
8. Ryul V. Spetsyfika zakarpatskoyi transkordonnoyi trudovoyi migratsiyi ta sotsialnyh protsesiv povyazanyh z neyu [*Transcarpathian transborder labor migration and social processes associated with it*] // Scientific herald of Uzhhorod National University. Series: Pedagogy, social work. Issue 24, 2012. - P. 144-148.
9. Stadnyy Y. Ukrayinski student za kordonom: fakty ta stereotypy [*Ukrainian Students Abroad: Facts and Stereotypes*] // CEDOS Analytical Center. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy> (accessed: 08.11.2018)
10. Sudakova N. Megedynyuk M. Chomu dyplom ne dopomagaye znaytu robotu? [*Why does a diploma not help to find a job?*] // STUDWAY. 20.05.2016. Retrieved from: <https://studway.com.ua/diplom-ne-dopomagaie/> (accessed: 11.11.2018)